

UOT: 811.512.162.

SEVİNC SƏFƏROVA*

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI YAZIYAQƏDƏRKİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

XÜLASƏ

Yazıyaqədərki Azərbaycan ədəbi dili, onun bu və ya digər linqvistik xüsusiyyətləri indiki dövrümüzə qədər, demək olar ki, çox az tədqiq olunmuşdur. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblər ondan ibarətdir ki, həmin dövrü özündə əks etdirən mənbələr əlimizdə olduqca azdır. Subyektiv səbəblər isə məqsədyönlü şəkildə həmin dövrün dil xüsusiyyətlərinin az öyrənilməsidir. Yazılı dövrə qədər Azərbaycan dili tarixini tədqiq etmək üçün hər zaman “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları əsas obyektlərdən olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri kimi, şifahi ədəbi dilimizin yazıyaqədərki dövrünün araşdırılmasında mötəbər mənbə olaraq bu gün də tədqiqatə cəlb edilir.

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının materialları əsasında yazıyaqədərki Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı səviyyələri haqqında zəngin dil xüsusiyyətləri əsasında məlumat verilir. O cümlədən digər əlimizdə olan mənbələr əsasında müəyyənləşdirdiyimiz materiallar “Dastan” ın nümunələri ilə tutuşdurulur, müqayisələr aparılır və yeri gəldikcə əldə edilən nəticələrə münasibət bildirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, yazıyaqədər, Kitabi-Dədə Qorqud, fonetik, morfoloji

Giriş: “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəsinin şah əsəridir. Bu gün elmi tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin möhtəşəm abidəsi olması qeyd edilməklə yanaşı, eyni zamanda, bu dastanın şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin monumental bir mənbəyi olduğu da qorqudsünaslar tərəfindən etiraf edilir.

Məlumdur ki, şifahi dil insanın dünyanı dərk edəndən dünyanı tərk edənə qədər onu müşayiət edən üzvi, təbii bir ehtiyacdır. Danışqı dili xüsusiyyətlərini özündə həkk etdirən hər hansı bir abidə dil tarixinin tədqiqi prosesində ən etibarlı və ən yararlı mənbə hesab olunur. Məhz bu düşüncələrdən çıxış edərək, yazılı dövrə qədər Azərbaycan dili tarixinin tədqiqi zamanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ilk nümunələrindən biri kimi şifahi ədəbi dilimizin yazıyaqədərki dövrünün araşdırılmasında mötəbər bir mənbə olaraq tədqiqatə cəlb edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Azərbaycan xalq danışqı dilinin ən kiçik fonetik ünsüründən tutmuş ən geniş mətnlərə qədər, xalq danışqı dili xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında danışqı dilinə məxsus fonetik xüsusiyyətlər: “Dədə Qorqud” dastanında şifahi danışqı dilinin təsiri nəticəsində “y” səsi tez-tez ya başqa, ya da məxrəcə uyğun səslə əvəzlənir, yaxud da özündən əvvəl və sonra gələn səsin təsiri ilə söz tərkibinə düşür.

Söz əvvəlində “y” səsi “k” səsi ilə əvəz edilir. Bu ən çox genə zərfinin tərkibində müşahidə edilir: Dədə Qorqud genə söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş?! Məkar, sultanım, genə yazın buğrayı saraydan çıxartdılar. “Ola kim öldürə, genə bizim izzətimiz-hörmətimiz anun babası yanında xoş ola, artıq ola” – dedilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yenə fonetik quruluşunda sabitləşmiş həmin zərflər, məlumdur ki, geniş xalq danışqı dilində bu gün də genə fonetik variantında işlənməkdədir.

Söz sonunda y-k əvəzlənməsi: Bəg yigidlər, cılasunlar bir-birinə qoyulan çağda4 Dirsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi; Mərə, dadı, mən avcı degiləm bəg oğlu bəgəm – dedi; Bəg sərxoşdur, cavab verməz.

Söz ortasında y-k əvəzlənməsi: Əgribaşlı çovkanımca gəlməz mana; Altundağı alaca atun nə ögərsən?!; Ol buğa qatı daşa buynuz ura, un kibi ügidərdi. Quyunun ağzına bir dəgirman taşı qodılar; Ağ saqqal bu qocanın ağzın sögdi; Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli... yaqın oğuz bəglərinə saqaraq sürüb içərlərdi; Bəg yigit, dügünə gedi-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Tətbiqi dilçilik şöbəsinin elmi işçisi

rəm; Bəyrək aydır: - Dügün kimün? – dedi. Toyın – dügünün qara oldu – deyü ağladı.

Dastanlardan gətirdiyimiz sözlər Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində ədəbi dildə formalaşmış bəy, göy, əyri, öydi (öymək, öyünmək) söydi, düyməli, düyün (toy-düyün ifadəsində) variantlarından fərqli olaraq məhz bəg, gök, əgri, ögdi, sögdi, dügməli, dügün şəklində işlənir.

KDQ dastanlarında əslində k səsinin iştirakı ilə (kömək, könək, gərək, köks, Şekli Məlik və s.) və yaxud y səsinin iştirakı ilə (bəy, böylə, qıyma, eyləmək, Baybörə, Bəyrək və s.) onlarla söz işlənir. Yəni dastanlarda k səsi, təbii olaraq, fəaliyyətdədir. Bu sözlərə, göründüyü kimi, g-y, y-g əvəzlənməsi təsir edə bilməmişdir. Güman etmək olar ki, bəg, gög tipli sözlər ənənəvi olaraq, danışq dilində hər zaman bu fonetik formada işlənmiş və təbii olaraq, dastanlar yazıya alınarkən (yəni XI əsrə qədər), həmin ənənəyə sadiqlik mühafizə edilmişdir.

Şifahi nitqin təsiri ilə dastanların dilində tez-tez “y” samiti düşür; bu zaman sözdə “y” samitindən əvvəl gələn o səsi uzun tələffüz olunur: Çoban şəhid olan qardaşların həqqinə qodi; Dirsə xan istədi kim, oğlanuğun üstünə görəlib düşəydi, ol qırq namərd qomadı; Qo ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsinlər, qırq bəg qızının öginə ilətsünlər, anlar bir yedigində sən iki yegil!; Souq sularını sorar olsam, içət kimün! Souq-souq suları sorar olsam, - Ağam Bəyrəyin içədiyidi; Ağam Qazan, sası dinlü Gürcüstan ağzında oturarsan, ordun üstünə kimi qoarsan?.

Müasir Azərbaycan danışq dilində y səsinin söz daxilində mövqeyinin zəif olması müşahidə edilən ən aktiv fonetik hadisələrdən biridir.

3. Dastanlarda tez-tez müşahidə edilən müasir Azərbaycan dilində zaman məzmununa -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə feli bağlama şəkilçisinin məzmunca ekvivalenti olan -dügündə, -digində, -dığında, -duğunda mürəkkəb formasına təsadüf edilir ki, bunun da tərkibində y-k fonetik əvəzlənməsi mövcuddur.

Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran.

Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpıb qamçılayan

Dəvələri gördüğündə bəğəndi;

Bəgrək yuca çardağdan baqdi, bəzirganları gördi. Bunları gördüğündə xəbərləşdi; Calqumsalqum tan yelləri əsdigində -digin -digindən fonetik variantda bu şəkilçi bəzən felə şərtlik,

səbəb müqayisə məzmunu verir. Gəzdigindən öldiği yeg.

-dügündə4 şəkilçisinin ədəbi dildəki -dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə feli bağlama şəkilçisi məzmununda işlənməsi hallarını bir Qərb qrupu dialekt şivələrində müşahidə etmişik.

4. Birhecalı dilortası saitlə bitən sözlərdə, - Gey felləri danışq dilinə uyğun olaraq dilönü qapalı saitli variantda işlənir. Allah-Allah deməyincə, işlər önməz. Yad oğlu saxlamaqla oğul olmaz – böyüyəndə salur gidər, gördüm diməz; Çobanın taşı dükəndi. Qoyun diməz, keçi diməz, sapanın ayasına qor, kafəri yıqar; Böylə digəc qırq incə qız yayıldılar, tağ çiçəgi döşürdülər. Ağ çıxarub, qara giyə qızlar.

5. Dissimilyasiya nəticəsində bəzi fellərdə ş səsi c səsinə keçir: qılağuzsuz, yol başaran Qazan ər idim Süricdi məni yerə çaldı.

Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya prinsiplərində ç səsinin (-dı, -di, -du, -dü) zaman şəkilçisindən əvvəl ş səsinə keçməsi (məs, qaşdı-qaçdı, işdi-içdi, keşdi-keçdi və s) qeydə alınsa da, bu hadisənin c səsi ilə əlaqədar olaraq mövcud olması halına diqqət yetirilməmişdir. Lakin müşahidələrimizdən çıxış edərək, qeyd etmək istəyirik ki, həmin fonetik hal, yəni -dı, -di, -du, -dü zaman şəkilçisindən əvvəl ş səsinin c səsinə keçməsinə qərb qrupu dialektlərində xüsusən, Gəncə dialektində müşahidə etmişik.

6. Dərbənd sözündə b-v əvəzlənməsi dastanlarda aktiv vəziyyətdədir: Kafir aydır: Qazanın qapulu Dərvəndə on bin qoyunu vardır; Bu yandan dəxi bəzirganlar gələbənə qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı; Dəmür qapu Dərvəndindən xəbər varmış.

Söz tərkibində b-v əvəzlənməsi bu gün Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində yaşamaqdadır.

7. Söz ortasında özündən əvvəl gələn ö, o səslərinin uzanması ilə v, c səsləri düşür:

O gödəndə canın varsa, oğul, degil mana?!; Oğuz Dəpəgözə kar qılmadı. Ürkdi, qaçdı. Dəpəgöz çörüb ökin aldı. Çörildi növbət gerü-mana gəldi. Dirsə xan istədi kim, oğlanuğun üstünə görəlib düşəydi, ol qırq namərd qomadı; Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz. Yoşan dibi bərk olmaz. Oğlanın iki kəlbükəzi vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Nakah qaçma – qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm-dedi. Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun! – dedi.

21. Söz sonunda q səsinin x səsinə keçməsi: Tavla-tavla bağlananda atuma yazıx! Qardaş deyü sıqlayanda yoldaşıma yazıx!

Yumruğında talbınanda şahin quşuma yazıx!

Yetər ilə tutanda tazıma yazıx!

Bəkligə toymadın özümə yazıx!

Yigidliginə usanmadın canıma yazıx! – dedi.

KDQ dastanlarında xalq danışıq dilini səciyyələndirən fonetik xüsusiyyətlər çoxdur. Gətirdiyimiz nümunələr bunların yalnız bir hissəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında danışıq dilinə məxsus bəzi morfoloji xüsusiyyətlər: “Dədə Qorqud” dastanında şifahi danışıq dilinə məxsus aktiv morfoloji xüsusiyyətlər vardır ki, onlar bu gün də daha çox xalq danışıq dilində fəaliyyət göstərir. Bunlar əsasən feli bağlama şəkilçilərini, feli sifət şəkilçilərini, ədatları, qoşmaları bəzi hal şəkilçilərini əhatə edir.

1. Xalq dili üçün səciyyəvi olan -alı, -əli feli bağlama şəkilçisi: Qarşu yatan qara tağı sorar olsan,

Ağam bəgrəgin yaylasıydı,

Ağam bəgrək gedəli yayladım yoq!

Souq-souq suları sorar olsan,

Ağam Bəgrək gedəli içədim yoq!

2. -dakı, -dəki feli sifət şəkilçisinin dialekt forması -dağı: Aldındağı Al ayğıra Bəkil məni mindirdi. Yanındağı üç yüz yigidin mana yoldaşığa qoşdı; Başındağı tulğunğanı nə ögərsən, mərə kafir?!

3. Xalq danışıq dili üçün səciyyəvi olan c samitinin iştirakı ilə düzələn, sözlərə müxtəlif mənə çalarlıqları aşılardan şəkilçilərin geniş dairədə işlənməsi: sözlərə əzizləmə, sevgili münasibət mənası verən -cıq, -cik, -cuq, -cük:

Dilin için öləyin gəlinəlgüm!

Yolına qurban olayın, gəlinəlgüm!

Yalansa bu sözlərin gərçək ola gəlinəlgüm!

Qara başım qurban olsun sana gəlinəlgüm!

Oğlancığun yanına alub, qırıq yigidin boyına saldı, ava çıqdı; Yumru-yumru ağaladı, yarıq cigərcigin tağladı.

4. Eyni mənalı -cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüğəz: Oğlanın iki gəlbəcüğü vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı; Eki şəbcırağa bənzər sənin gözciğəzin.

5. Müqayisə bildirən kəmiyyət mənalı qə-dər qoşmasının mənə ekvivalenti -ca, -cə qoşma-şəkilçisinin genişliyi: Dəvəcə böyümüşsən, köşəkə əqlin yoq! Dəpəcə böyümüşsən, tarıca beynin yoq! Qılıcını nə ögərsən, mərə, kafər? Əgri başlu çokanımcə gəlməz mana! Belündə toqsan oqın nə ögərsən mərə kafər! Ala qollı sapanımcə gəlməz mana!

6. -ca, -cə qüvvələndirici ədat mənasında: Alca qanun yer yüzinə dökəyinmi? ... ağca tənüm qalqub şişər; Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar; Baqsa görsə oğlancuğı alca qana bulaşmış yatur.

7. Sual mənasını qüvvələndirən -mı, -mi, -mu, -mü ədatı:

Xan qızı, yerimdən turayınmı?

Yaqaqla boğazından tutayınmı?

Qara polad uz qılıcım ələmə alayınmı?

Öz gödəndən başını kəsəyinmi?

Can tatlısın sana bildirəyinmi?

Alca qanun yer yüzinə dökəyinmi?

8. “Bəlkə” modal sözünün xalq danışıq dili üçün səciyyəvi olan “olmıya” variantı: Baniçiçək aydır: Hey, hey, dayələr! Babam mana bən səni yüzi niqablu Bəgrəgə vermişəm diərdi. Olmıya ki bu ola?

9. Cümlədə işlənmiş xəbər tərkibində -lar, -lər cəmlilik əlamətinin felin hekayə formasının şəkilçisindən əvvəl işlənməsi: toquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı, məhbub kafər qızları Qalın oğuz bəglərinə sağ-raq sürüb içərlərdi; Hər nə iş olsa, Qorqud ataya tanışınca işləməzlərdi; Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub təmam edərlərdi. Üç kişi sağ yanında, üç kişi sol yanında dəmür zəncirlə buğrayı tutmuşlardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin qədim abidəsi kimi. Bakı, 1999.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyası. Bakı, 2001.
3. Cahangirov V. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma və təşəkkül dövrü. Bakı, 1987.
4. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı, 2002.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979.

6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. (Qədim dövr) Bakı, 1976.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2008.
8. Mehdiyeva S. Azərbaycan yazılı dastanlarının dili. 1997.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1995

Sevinj SAFARAOVA

**“KITABI-DADA GORGUD” AS A SOURCE OF STUDY PRE-WRITTEN
AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE**

SUMMARY

Pre-written Azerbaijani literary language, its one or another linguistic features have been little studied up to the present day. There are objective and subjective reasons for this. The objective reasons are that we have very few sources that reflect that period. Subjective reasons are the lack of purposeful study of the language features of that period.

The article provides information about different levels of pre-written Azerbaijani literary language on the basis of rich linguistic features on the basis of the materials of the epos "Kitabi-Dada Gorgud". In addition, the materials we have identified on the basis of other available sources are compared with the examples of the "Epic", comparisons are made and, where appropriate, the results are commented.

Key words: Azerbaijani literary language, Pre-written, Kitabi-Dada Gorgud, phonetic, morphological.

Севиндж САФАРОВА

**«КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД» КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
ПРЕДПИСАННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК**

РЕЗЮМЕ

Предписанный азербайджанский литературный язык, его те или иные языковые особенности до сих пор мало изучены. Для этого есть объективные и субъективные причины. Объективные причины в том, что у нас очень мало источников, отражающих тот период. Субъективные причины - отсутствие целенаправленного изучения языковых особенностей того периода. В статье на основе материалов эпоса «Китаби-Дада Горгуд» представлены сведения о различных уровнях пред письменного азербайджанского литературного языка на основе богатых лингвистических особенностей. Кроме того, материалы, которые мы идентифицировали на основе других доступных источников, сравниваются с примерами «Эпоса», производятся сравнения и, при необходимости, результаты комментируются.

Ключевые слова: Азербайджанский литературный язык, предписанный, Китаби-Дада Горгуд, фонетический, морфологический.